

درس پنجم

«تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفوی»

یکم: زمینه‌های تشکیل حکومت صفویان

۱-۱: هجوم مغولان علاوه بر نتایج سیاسی پیامدهای اجتماعی و مذهبی داشت که مهمترین آن

گسترش تصوّف و تشیّع بود.

۱-۲: طریقت‌های صوفیانه و همچنین مذهب تشیّع علاوه بر گسترش قبلی پس از سقوط خلافت

عباسی به طور محسوسی گسترش یافت.

۱-۳: از جمله طریقت‌های صوفیانه طریقت صفوی بود که در زمان شیخ صفی الدین اردبیلی و نیز

جانشینانش مریدان بسیار را جذب کرد و در سراسر ایران و آسیای صغیر گسترش یافت.

۱-۴: طریقت صفوی در قرن نهم هـ-ق نخست به مذهب تشیّع گرایش یافت و مهمتر اینکه به

جنبشی سیاسی و مذهبی تبدیل گشت.

۱-۵: طریقت صفوی که به جنبشی سیاسی و مذهبی تبدیل شده بود. مشایخ این طریقت را درگیر

رقابت‌های سیاسی با سلسله‌های قراقوینلو و آق قوینلو کرد.

نتیجه: این درگیری‌ها و رقابت‌ها که با کشته شدن برخی از رهبران آن انجامید. تجربه مفیدی هم

برای صفویان در راه کسب قدرت سیاسی به دست آمد.

دوم

«تاسیس حکومت صفوی»

۱-۲: در آغاز سده دهم هـ-ق اوضاع سیاسی کشور دچار آشفتگی و تفرقه بود در چنین شرایطی بود

که شاه اسماعیل فرزند شیخ حیدر با سپاهی متشکل از قزلباش ضمن شکست آق قویونلو تبریز را تصرف و به عنوان پادشاه ایران تاجگذاری کرد.

۲-۲: مهمترین اقدام شاه اسماعیل رسمی کردن مذهب تشیع بود که با دو پیامد همراه بود.

الف: نخست اینکه بسیاری از شیعیان در خدمت دولت صفوی قرار گرفتند و در سایه این دولت متشکل و منسجم و متحد شدند.

ب: این اقدام تمایز آشکاری بود از همسایگان خود چون امپراتوری عثمانی در غرب و ازبکان و گورکانیان هند در شرق.

«اقدامات شاه اسماعیل»

الف: شاه اسماعیل با سرکوب مدعیان داخلی به ویژه حکام داخلی موجبات وحدت سیاسی و جغرافیایی ایران را فراهم کرد.

ب: او با شکست دادن شیبک خان ازبک و قتل او بخش وسیعی از سرزمین‌های شرقی ایران را تا رود جیحون تحت حاکمیت صفویان در آورد.

ج: سلطان سلیم پادشاه عثمانی به علت ترس که از ایجاد حکومتی قدرتمند چون صفویه در دل داشت

با لشگری پر شمار به سوی ایران حرکت کرد و دو کشور را در آستانه جنگ قرار داد.

د: درگیری دو طرف در چالدوران اتفاق افتاد و با وجود رشادت‌های قزلباشان در برابر آتش توپخانه و

سایر ادوات جنگی مقاومت ایرانیان را در هم شکست و تبریز نیز اشغال شد.

سوم «دوران تثبیت ۹۳۰ هـ-ق ۹۸۴ هـ-ق»

۳-۱: پس از مرگ شاه اسماعیل فرزند ده ساله‌اش به نام تهماسب اول به سلطنت رسید و مشکلات او

به قرار زیر بود.

الف: از یک سو سران قزلباش به خود سری و نافرمانی پرداختند و از سوی دیگر ازبکان در شرق و

عثمانی‌ها در غرب به مرزهای ایران هجوم آوردند.

ب: شاه تهماسب به تدریج به سرکشی قزلباشان پایان داد و ازبکان را نیز در درگیری‌های مختلف

شکست داد و آنان را از خراسان عقب راند.

ج: در رابطه با دشمن اصلی یعنی عثمانیها با در پیش گرفتن سیاست زمین سوخته به تهاجم آنان

پایان داد و توانست حکومت صفویه را تثبیت و تحکیم بخشد.

چهارم عصر اقتدار و شکوفائی (۹۹۶ - ۱۰۳۸ هـ - ق)

«اوضاع ایران تا ابتدای سلطنت شاه عباس اول»

۴-۱: پس از مرگ شاه تهماسب در مدت کوتاه سلطنت شاه اسماعیل دوم و برادرش سلطان محمد

خدابنده دوباره حکومت صفوی و کشور دچار هرج و مرج گردید.

۴-۲: در آغاز سلطنت شاه عباس اول مشکلات سر راه به شرح زیر بود:

الف: از یک سو قزلباش‌ها دوباره به جان هم افتادند و شاه جوان را با مشکلات امنیتی مواجه کردند.

ب: از سوئی دیگر همان دشمنان شرقی (ازبکان) و غربی (عثمانیها) به اشغال مناطق وسیعی در خاک

ایران اقدام کردند.

«اقدامات شاه عباس برای نجات کشور از مسائل و مشکلات داخلی و خارجی»

این اقدامات فهرست وار از این قرارند:

الف: ایجاد ثبات سیاسی و برقراری نظم و امنیت در داخل کشور

ب: نوسازی تشکیلات و تجهیزات سپاه

ج: توسعه اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی

د: انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان

هـ: بیرون راندن نیروهای بیگانه از خاک ایران

«توضیحات مختصر در رابطه اقدامات شاه عباس»

در بند الف: ضمن سرکوب امرای سرکش از قدرت آنها کاست

در بند (ب): ۱- شاه عباس ضمن کاهش قدرت سیاسی و نظامی قزلباشان در کنار آن اقدام به

ایجاد سپاهی دائمی و حرفه‌ای و کاملاً وفادار به خود کرد.

۲- افراد این سپاه از میان جوانان گرجی - ارمنی و چرکسی تازه مسلمان برگزیده شدند.

۳- دسته‌های تفنگچی و توپخانه نیز به سپاه جدید افزوده شد. فرماندهان این سپاه از میان جنگ

آوران به درجات بالای فرماندهی رسیدند.

در بند (ج) ۱-ج: او به منظور بهبود اوضاع و رفاه عمومی به اقداماتی از قبیل ایجاد کارگاههای

بافندگی - جاده سازی - ساختن مساجد و پلها - کاروانسراها و مدرسه و قنوات دست زد.

۲-ج: او با گسترش مناسبات اقتصادی با کشورهای اروپائی به توسعه تجارت خارجی توجه ویژه داشت.

بند «د» ۱-د: شاه عباس به لحاظ سیاسی و نظامی پایتخت را از قزوین به اصفهان انتقال داد و به

زیبائی هرچه بیشتر آن شهر همت گمارد.

۲-د: او با کوچاندن آرامنه و مستقر کردن آنان به اصفهان از دانش و تجارب فنی و اقتصادی و تجاری

آنان بهره برد.

بند «ه»: نیروهای بیگانه عبارت بودند از ازبکان در شرق، عثمانیها در غرب و پرتغالیها در خلیج

فارس.

نکته: شاه عباس به این نتیجه رسیده بود که در درگیری هم زمان با بیگانگان احتمال موفقیت را

کاهش میدهد لذا درگیریها را از ضعیفتر و ضعیف و نهایتاً قوی به سرانجام رساند.

۱-ه: در رابطه جنگ با ازبکان ابتدا با عثمانیها صلح کرد سپس به خراسان لشکر کشید و ازبکان را

به عقب نشینی واداشت.

۲-ه: او سپس برق آسا به آذربایجان حمله برد و نیروهای عثمانی را شکست داد و اراضی اشغال شده

توسط عثمانی را آزاد کرد.

۳-ه: در آن زمان ایران فاقد نیروی دریائی بود. با کمک کشتیهای انگلیسی سواحل و جزایر خلیج

فارس را پس از یک قرن از پرتغالیها پس گرفت.

پنجم

«دوران ضعف و انحطاط»

(جانشینان شاه عباس عبارت بودند از (شاه صفی - شاه عباس دوم - شاه سلیمان و شاه سلطان

حسین)

۱-۵: شاه صفی از سلامت عقل بهره کافی نداشت و سردار با کفایتی امام قلی خان حاکم فارس را به

قتل رساند و قندهار به ست گورکانیان هند افتاد.

۲-۵: شاه عباس دوم گرچه شجاعتی بیش از پدر خود داشت و قندهار را پس گرفت اما نتوانست

ضعف و انحطاط صفویان را متوقف کند.

۳-۵: شاه سلیمان با امور و اصول کشور داری بیگانه بود. اعضای حرمسرای او بودند که در اداره امور

حکومت دخالت می کردند لذا زوال و انحطاط شدت بیشتری گرفت.

۴-۵: شاه سلطان حسین: در زمان او نیز حکومت صفوی به نهایت ضعف و انحطاط رسید. در زمان

همین پادشاه بود که حکومت با بی نظمی و اخلال مواجه شد. کشاورزی - صنعت و تجارت دچار رکود شد.

در چنین شرایطی بود که افغانه سر به شورش برداشتند.

نکته: شورشیان قندهای با آگاهی از وضعیت آشفته به سوی اصفهان حرکت کردند و با تسخیر آن

شهر به حکومت صفویان پایان دادند.

ششم:

«اوضاع اقتصادی»

امور مالیاتی

۱-۱: دولت برای ادراه امور از کشاورزان و دامداران تحت عنوان «چوپانبیگی مالیات دریافت می کرد»

۱-۲: گروه‌های مختلف اصناف - پیشه وران و صنعتگران - تجار و بازاریان در قبال حفظ امنیت مالیات

دریافت می‌کرد.

امور تجارت داخلی و بازار

۱-۲: بازارهای عصر صفوی از زنده‌ترین و زیباترین بازارهای جهان بود. هر صنفی در راسته خود به

فعالیت تجاری می‌پرداختند. مثل (راسته زرگرها - تفنگ سازان - آهنگران و ...)

تجارت خارجی و بین‌المللی

۱-۳: در این دوره ایران یکی از کانون‌های تجارت در آسیا شد.

نکته: در معاملات و داد و ستد از سکه‌های گوناگونی بدین قرار استفاده می‌کردند. (عباسی ت

محمودی - شاهی - بیستی - سکه‌های مسی و غازبکه)

هفتم: «روابط خارجی»

نکته مهم: تاسیس دولت صفوی از منظر روابط خارجی نقطه عطفی در تاریخ ایران اسلامی به شمار

می‌رود. زیرا قبل از آن هرگز ایران شاهد چنین دیپلماسی فعالی از جهات بین‌المللی نبود.

اول: «روابط با همسایگان»

۱- عثمانی ۱-۱: سلاطین عثمانی در پی تسلط کامل بر جهان اسلام بودند. لذا با حکومت قدرتمند

صفوی به دشمنی و ستیز برخاستند.

۱-۲: به جز جنگ چالدران که از سلطان تسلیم شکست خوردند. دیگر سلاطین عثمانی نتوانستند در

جنگها پیروز شوند.

۱-۳: فرماندهان و فرمانروایان و نظامیان عثمانی گاه دست از جنگ می کشیدند و تقاضای صلح می-

کردند (نمونه‌هایی از زمان شاه تهماسب و شاه عباس موجود است)

۲- ازبکان: ۱-۲: ازبکان که در تعامل دائم با عثمانی قرار داشتند و تحریک می‌شدند در اغلب جنگها

به خصوص جنگهای مرو و خراسان شکست خوردند.

۳- گورکانیان هند: ۱-۳: در دوره صفویه روابط حسنه‌ای با دولت گورکانیان هند در زمینه‌های

فرهنگی - تجاری و سیاسی برقرار بود.

دوم «روابط خارجی» (روابط با اروپائیان)

دو نکته مهم: دو عامل مهم در روابط دولت صفوی با اروپائیان نقش به سزائی داشت.

اول: تهاجم گسترده ارتش عثمانی به خاک اروپا آنان را واداشت که در پی دوستی با دشمنان عثمانی

رابطه برقرار کنند.

دوم: در گسترش روابط ایران و اروپا در عصر صفوی انگیزه و اهداف آنان اقتصادی و تجاری بود.

اروپائیان مسیرهای دریائی جدیدی برای رسیدن به ایران و هند کشف کردند. به دنبال این اکتشافات بود که

اروپائیان فعالیت‌های استعماری را آغاز کردند. (کشورهای مهم اروپائی که با ایران عصر صفوی ارتباط

بیشتر داشتند عبارت بودند از پرتغال - انگلستان - فرانسه - هلند)

الف: پرتغال: پرتغالیهای نخستین اروپائیهایی بودند که از راههای دریائی جدید به اقیانوس هند و خلیج

فارس رسیدند.

ب: شاه عباس به انگلیس‌ها و فرانسوی‌ها و هلندیها اجازه داد که برای خود بنگاههای تجاری برقرار کنند. انگیزه این کار بیشتر جهت بهره برداری از دانش نظامی و فنی آنان و نیز توسعه تجارت خارجی بود. نمونه (در جنگ با پرتغالیها از نیروی دریائی انگلستان استفاده شد)

ج: در زمان شاه عباس عمده درآمد خزانه سلطنتی تجارت ابریشم بود. تجار اروپائی و کمپانی‌های هند شرقی از مشتریان اصلی ابریشم ایران بودند.

«فرهنگ و تمدن در عصر صفوی» (تعلیم و تربیت و مراکز آموزشی)

یکم: علوم و معارف:

۱-۱: در زمان تأسیس حکومت صفوی تعداد عالمان شیعه در ایران کم بود. لذا عده‌ای از علمای شیعی از جبل عامل لبنان - عراق - بحرین به ایران دعوت شدند.

۱-۲: با ورود این گروه از علماء شیعی معارف آن در ایران گسترش یافت.

۱-۳: برخی از شاهان صفوی شاعر و از حامیان جدی شعرا بودند و نظریه افول ادبیات در دوره صفوی قطعیت ندارد.

۱-۴: دوران صفوی که مقارن تحولات عظیم علمی در اروپا بود علوم تجربی و ریاضیات در ایران رو به افول گذاشت. اما برخی از متون کهن پزشکی چون قانون ابن سینا و برخی متون ریاضی و نجوم در مدارس تدریس می‌شد.

دوم: مراکز علمی و آموزشی

۱-۲: مدرسه در عصر صفوی برای آموزش دینی بود که بیشتر توسط ثروتمندان خیر ساخته می‌شد و

برای مخارج آن موقوفاتی در نظر گرفته می‌شد.

۲-۲: از وقف نامه‌هایی که به دست آمده است نشان می‌دهد که زنان ثروتمند بخشی از ثروت خود را

وقت اداره مدارس اصفهان می‌کردند و از مدارس معروف می‌توان به مدرسه چهار باغ مشهور به مدرسه

مادرشاه و مدرسه شیخ لطف الله را نام برد.

سوم: «علماء و دانشمندان»

نکته: در عصر صفوی در علوم چون (فقه - کلام - تفسیر و فلسفه) علمای بزرگی پا به عرصه نهادند.

۱-۳: محمد تقی مجلسی فقیه و محدث و فرزند دانشمندش محمد باقر مجلسی صاحب «بحار الانوار»

از بزرگان عصر خویش بودند.

۲-۳: در حوزه فلسفه و عرفان میرداماد بنیانگذار «مکتب فلسفی اصفهان» و محمد حسین عاملی

«شیخ بهائی» از برجسته ترین علمای عصر خویش بودند.

۳-۳: شاخص ترین چهره فلسفی عصر صفوی صدرالدین محمد بن قوام شیرازی معروف به صدر

المتألهین ملاصدرا بود. ملاصدرا چهار جریان فکری بزرگ اسلامی یعنی فلسفه مشاء - اشراق - کلام و عرفان

را در هم آمیخت و نظام فلسفی نوینی به وجود آورد. او مؤسس مکتب «حکمت متعالیه» است.

چهارم: «معماری عصر صفوی»

۴-۱: معماری ایرانی در عصر صفوی از تجارب معماری فاخر عصر تیموری بهره برد و به ویژه در زمان

شاه عباس شکوفا شد.

نکته: از مهمترین آثار معماری عصر صفوی نمونه‌های فاخری بر جای مانده است. عبارتند از: (میدان

نقش جهان اصفهان - مسجد جامع عباسی (مسجد امام) و مسجد شیخ لطف الله و کاخ عالی قاپو.

الف: میدان نقش جهان یکی از زیباترین و مهمترین مجموعه‌های تاریخی ایران و جهان و نماد

معماری عصر صفوی است. کاخ عالی قاپو به عنوان نماد قدرت سیاسی بر این میدان اشراف دارد.

ب: مسجد جامع عباسی که در زمان شاه عباس ساخته شده است به عنوان بخشی از مجموعه میدان

نقش جهان طراحی و ساخته شده است. از ویژگیهای آن رنگ و نقش‌های کاشی‌ها و طراحی بی نظیر این بنا

را به یکی از مجموعه‌های عالی عصر صفوی بدل کرده است.

ج: در ضلع دیگر این میدان مسجد شیخ لطف الله است که از نظر فن معماری و زیبایی شناسی از آثار

بی نظیر معماری عصر صفوی است.

نکته: مسجد شیخ لطف الله از لحاظ وسعت و ابعاد کوچکتر از مسجد جامع عباسی است اما از نظر فن

معماری و زیبایی شاخص تر است. یکی دیگر از ویژگیهای هر دو مسجد کاشی کاری‌های هنرمندانه آن است

که شگفتی هر بیننده‌ای را بر می‌انگیزد.

«نگار گری و خوش نویسی»

پنجم:

۵-۱: شاه اسماعیل صفوی کمال الدین بهزاد را که یکی از نوابغ هنر نقاشی بود با خود به تبریز آورد و

او را به ریاست کتابخانه دربار منصوب کرد.

۲-۵: بهزاد شاگردانش را در آمیختن «مکتب هرات» با عناصر جدید مکتب «تبریز» را پایه گذاری

کرد.

نکته بسیار مهم الف: یکی از شاهکارهای این عصر کتابت و تصویرگری شاهنامه بود که زمان شاه

تهماسب به پایان رسید که به «شاهنامه شاه تهماسبی» معروف است.

ب: این شاهنامه ۲۵۰ نقاشی مینیاتور دارد که به وسیله این هنرمندان (سلطان محمد تبریزی و جلال

الدین میرک) به تصویر کشیده شده‌اند و از نظر خوش نویسی یکی دیگر از آثار فاخر عصر صفوی به شمار

می‌رود.

ششم: «بافندی»

۱-۶: صفویان هنر اصیل فرش بافی ایران را از حالت روستائی و عشایری خارج کردند و به صورت یک

صنعت ملی در آوردند.

۲-۶: دوره صفوی را عصر طلائی پارچه بافی ایرانی شمرده‌اند. نمونه‌هایی از این پارچه شامل ابریشم و

مخمل بافی - زری بافی - ترمه و قلم کاری است.

۳-۶: شهرهای مهم پارچه بافی کاشان - اصفهان - هرات - مشهد - یزد و کرمان و ... را می‌توان نام

برد.

نکته مهم: فرش اردبیل که به سفارش شاه تهماسب برای مقبره شیخ صفی توسط هنرمندان کاشانی

بافته شده است یکی از شاهکارهای هنری جهان به شمار می‌رود.